

ЦУРКАН-САЙФУЛІНА Ю. В.

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції
та прав людини
заступник директора з наукової роботи
(Чернівецький навчально-науковий
юридичний інститут
Національного університету «Одеська
юридична академія»)

УДК 343.2:343.8:343.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.42>

КРИМІНОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАХОДІВ ПОКАРАННЯ

Проаналізовано кримінологічну теорію альтернативних заходів покарання, яка є багатоаспектною системою наукових знань, що комплексно досліджує та обґрунтовує ефективність непенітенціарних заходів впливу на правопорушників. Визначено, що ця теорія ґрунтується на міжнародних стандартах, що визнають пріоритет гуманізації кримінальної політики і мінімізації застосування позбавлення волі. Виконано порівняльний аналіз еволюції системи покарань в Україні, що демонструє перехід від каральної парадигми до моделі, орієнтованої на гуманізацію і адаптацію до міжнародних стандартів. Узагальнено, що ключові зміни у цій сфері полягають у розширенні переліку покарань, запровадженні альтернатив до ув'язнення та виключенні застарілих видів кримінального покарання. Обґрунтовано, що однією з ключових причин імплементації альтернативних заходів покарання є потреба у мінімізації застосування позбавлення волі, оскільки тривала ізоляція не завжди виконує виправну функцію, а навпаки, часто сприяє криміналізації особи та руйнує її соціальні зв'язки. Підкреслено, що застосування альтернативних покарань обумовлюється не лише завданням скорочення чисельності ув'язнених, а й потребою в соціальній ефективності та економічній доцільності покарання, що забезпечується збереженням трудової активності та соціальних зв'язків засуджених, сприяє реалізації принципів відновного правосуддя та запобігає негативному впливу пенітенціарного середовища на особу. Також, визначено ключові складові в розвитку та реалізації кримінологічної теорії альтернативних заходів покарання в Україні (недосконалість законодавчої бази, недостатній розвиток інфраструктури і фінансування пробаційних служб та ін.). Узагальнено, що кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання базується на критичному аналізі неефективності та деструктивного впливу позбавлення волі, а її подальший розвиток повинен ґрунтуватися на міждисциплінарному аналізі, емпіричних дослідженнях та адаптації найкращих міжнародних практик до національного правозастосування.

Ключові слова: кримінологія, кримінальне покарання, альтернативні заходи покарання, ресоціалізація, пробація, кримінальна політика, міжнародні стандарти, позбавлення волі.

Tsurkan-Saifulina Yu. V. Criminological theory of alternative punishment measures

The criminological theory of alternative punishment measures is analyzed, which is a multidimensional system of scientific knowledge, which comprehensively researches and substantiates the effectiveness of unitative measures of influencing influence on offenders. It is determined that this theory is based on international standards that recognize the priority of humanization of criminal policy and minimize the use of imprisonment. A comparative analysis of the evolution of the punishment system in Ukraine has been completed, demonstrating the transition from a punitive paradigm to a model-oriented model and adaptation to international standards. It is summarized that key changes in this area are to expand the list of punishments, to introduce alternatives to imprisonment and exclusion of outdated types of criminal penalties. It is substantiated that one of the key causes of implementation of alternative punishment measures is the need to minimize the use of imprisonment, since prolonged isolation does not always perform a correctional function, but often contributes to the criminalization of a person and destroys his social ties. It is emphasized that the use of alternative punishments is conditioned not only by the task of reducing the number of prisoners, but also by the need for social efficiency and economic feasibility of punishment, which is ensured by the preservation of labor activity and social relations of convicts, facilitates the implementation of the principles of rehabilitation. Also, key difficulties in the development and implementation of criminological theory of alternative punishment measures in Ukraine (imperfection of the legislative framework, insufficient development of infrastructure and financing of probation services, etc.) are identified. It is generalized that the criminological theory of alternative punishment measures is based on a critical analysis of inefficiency and destructive impact of imprisonment, and its further development should be based on interdisciplinary analysis, empirical studies and adaptation of the best international practices to national law.

Key words: *criminology, criminal punishment, alternative punishment, re-socialization, probation, criminal policy, international standards, imprisonment.*

Виклад основного матеріалу. Кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання є багатоаспектною системою наукових знань, що комплексно досліджує та обґрунтовує доцільність і ефективність застосування непенітенціарних заходів впливу на правопорушників, які слугують гуманною та економічно вигідною альтернативою традиційному позбавленню волі в місцях несвободи. Як слушно зауважує С.В. Черкасов «глибоко помилкова думка про те, що тільки шляхом посилювання каральних заходів впливу на злочинців можна успішно вирішити соціальну проблему боротьби із злочинністю» [1, с. 2].

Кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання ґрунтується на глибокому аналізі соціально-правових механізмів, які сприяють ресоціалізації та виправленню особи в умовах її інтеграції в суспільство, вивчає принципи диференціації та індивідуалізації покарання, виходячи з розуміння, що ефективність кримінальної юстиції полягає не стільки в суворості кари, скільки в її цілеспрямованості і спроможності відновити соціальні зв'язки та адаптувати правопорушника до повноцінного життя, що є ключовою передумовою для досягнення цілей як загальної, так і спеціальної превенції.

Кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання в системі міжнародних стандартів ґрунтується на визнанні пріоритету гуманізації кримінальної політики, мінімізації застосування такого виду покарання, як позбавлення волі та впровадженні ефективного community sanctions (альтернативного покарання), яке сприяє ресоціалізації правопорушників, зниженню рецидиву та захисту прав людини відповідно до рекомендацій Ради Європи та стандартів ООН (наприклад, Рекомендації № R(99)22 щодо переповнення в'язниць і скорочення кількості ув'язнених, Рекомендації № R(92)16 про Європейські правила

щодо громадських санкцій і заходів, Правил Ради Європи про пробації, Рамкового рішення Ради ЄС 2008/947/JHA про взаємне визнання рішень про пробацію та альтернативні санкції, Правил ООН щодо поводження з жінками-в'язнями та заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, по відношенню до жінок злочинниць (Бангкокські правила) та ін.). Наприклад, Parliamentary Assembly Assemblée parlementaire 10838 (2006) підкреслює, що «на жаль, у значній кількості держав-членів ув'язнення не має бажаного ефекту для успішної інтеграції. Це, зокрема, є наслідком ізоляції ув'язненого, розриву зв'язків із сім'єю, друзями та суспільством, а також недостатньої підготовки персоналу пенітенціарних установ. Асамблея, у зв'язку з цим, рекомендує вживати заходів як під час відбування покарання, так і після звільнення, зокрема шляхом створення служб соціального консультування з питань ресоціалізації та застосування альтернатив позбавленню волі» [2].

Кримінологічне обґрунтування використання альтернативних заходів покарання з урахуванням міжнародних стандартів базується в т.ч. і на результатах емпіричних досліджень, зібраних у рамках європейської наукової ініціативи Проєкту SPACE I (заснований у 1983 р. з метою збору статистичних даних про ув'язнення та пенітенціарні заклади/prison statistics в країнах Ради Європи) і Проєкту SPACE II (ініційований Радою Європи за участі Університету Лозанни/Швейцарія). Наприклад, SPACE II надає систематизовані статистичні дані про динаміку застосування не тюремних санкцій, що дозволяє науковій спільноті і політикам аналізувати ефективність таких заходів у порівнянні з традиційним позбавленням волі та обґрунтовувати необхідність подальшої гуманізації кримінальної політики [3]. Зокрема, у відповідності до SPACE I Report (2024) попри загальні зусилля держав-членів Ради Європи щодо гуманізації кримінальної юстиції, дані свідчать про збереження високих показників ув'язнення у багатьох країнах, що вказує на недостатнє впровадження або ефективність альтернатив позбавленню волі. Лише обмежена кількість країн вжила законодавчих або адміністративних заходів для зниження кількості ув'язнених, включаючи Бельгію (розширення повноважень судів щодо застосування зовнішнього правового статусу для покарань до 3 р., з акцентом на електронний моніторинг і реінтеграцію), Північну Македонію (широке застосування умовного та дострокового звільнення за рішенням суду), а також Україну, де зберігається курс на впровадження пробації як основної форми альтернативи ув'язненню, хоча показники застосування альтернативних санкцій залишаються на помірному рівні. Загалом, звіт підкреслює потребу у ширшому та системнішому впровадженні альтернативних кримінальних санкцій для ефективної ресоціалізації, зниження рецидиву та зменшення тиску на пенітенціарні системи [4].

Слід зауважити, що провадження інституту альтернативних заходів кримінального покарання є закономірним етапом еволюції кримінальної політики України, орієнтованої на гуманізацію, ефективність і диференціацію кримінальної відповідальності, який ґрунтується на переосмисленні ролі покарання в сучасному суспільстві та на визнанні пріоритету прав і свобод людини навіть у контексті кримінального переслідування. Порівняння ст. 23 Кримінального кодексу УРСР (1960 р., який діяв до 01.09.2001 р.) [5] та ст. 51 Кримінального кодексу України (2001 р.) [6] демонструє суттєву еволюцію системи покарань, що відображає перехід від каральної парадигми до моделі, орієнтованої на гуманізацію та адаптацію до міжнародних стандартів. Зокрема, в межах такого порівняльного аналізу слід відмітити наступні аспекти: 1) сучасна редакція КК України значно розширила перелік альтернативних видів покарання, що забезпечує ширші можливості для диференціації та індивідуалізації покарання з урахуванням тяжкості злочину і особистісних характеристик правопорушника; 2) якщо КК України 1960 р., попри наявність «виправних робіт без позбавлення волі», був переважно орієнтований на каральні заходи, то сучасний кодекс імплементував низку нових видів покарань, що не передбачають ізоляцію від суспільства (громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, пробаційний нагляд та ін.), що є гнучкими інструментами контролю і соціальної підтримки правопорушників, який підкреслює перехід системи кримінальної відповідальності до ресоціалізаційної моделі; 3) виключення застарілих покарань та їх адаптація; 4) з переліку КК України 1960 р. було виключено такі архаїчні

та неефективні заходи, як «громадська догана», а КК України (2001 р.) доповнено новими видами покарань, що відповідають актуальним правовим реаліям (наприклад, позбавлення державної нагороди України). Отже, ключові зміни у кримінальному законодавстві України в сфері правового регулювання кримінального покарання полягають у розширенні переліку покарань, запровадженні альтернатив до ув'язнення, та виключенні застарілих і неефективних видів кримінального покарання.

Альтернативні засоби покарання, як законодавчо передбачені форми кримінальної відповідальності, застосовуються замість позбавлення волі та передбачають обмеження прав і свобод особи без її ізоляції від суспільства, маючи на меті досягнення цілей покарання (превенції, ресоціалізації та відшкодування шкоди) шляхом гуманного впливу, соціального контролю і нагляду за засудженим в умовах перебування в громаді. До них, зокрема, відносяться штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, пробачийний нагляд, обмеження волі [6].

Враховуючи обмежений обсяг даного дослідження наведемо характеристику одного виду альтернативного засобу покарання, зокрема пробачії. Відповідно до п. 6 ст. 2 Закону України «Про пробачію» «пробачія – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого» [7]. Отже, пробачія є альтернативним заходом покарання, що являє собою систему заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до засуджених без ізоляції від суспільства, сутність якої полягає в здійсненні нагляду і соціально-виховної роботи з правопорушником, що дає йому можливість його виправлення та ресоціалізації в умовах збереження соціальних зв'язків. Метою пробачії є не лише контроль, а й надання засудженому психологічної, соціальної та правової допомоги, що сприяє його успішній адаптації до суспільства і, як наслідок, запобіганню вчиненню нових кримінальних правопорушень. Зокрема, А.П. Гусак до позитивних аспектів реалізації інституту пробачії відносить «для правопорушників – можливість залишитися в суспільстві; зберегти сімейні стосунки, роботу та житло; подолати шкідливі звички та змінити злочинні нахили; отримати підтримку на шляху змін і реалізації свого потенціалу; для суспільства – справедливе правосуддя (вибір покарання, необхідне і достатнє виправлення); безпечне суспільство; для країни – зменшення витрат на утримання злочинців у в'язниці; запобігання повторним злочинам; зменшення об'ємів злочинності і кількості ув'язнених; відповідність міжнародним стандартам і європейським цінностям» [8, с. 79].

За результатами аналізу звіту Центру пробачії за 2024 р., спостерігається позитивна динаміка в реалізації інституту пробачії в Україні, зокрема, протягом року органами пробачії виконувалось понад 12,7 тис. ухвал суду щодо складання досудових доповідей, з яких було підготовлено майже 12 тис. доповідей, що становить 94 % від кількості ухвал. У 89 % досудових доповідей було зроблено висновок про можливість виправлення особи без позбавлення волі, що свідчить про значний потенціал пробачії у мінімізації тюремного ув'язнення. На виконанні перебувало понад 124 тис. осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, що на 2,7 % більше, ніж у попередньому році. Особливо важливою подією стало впровадження з березня 2024 р. нового виду покарання – пробачійного нагляду. Зокрема, на облік було взято 3403 особи, з яких на понад 80 % судом було покладено обов'язками у відповідності до ст. 59-1 КК України. Разом із тим, лише 368 осіб успішно завершили пробачійний нагляд, тоді як 289 осіб не виконали покладених обов'язків з різних причин – від ухилення від виконання обов'язків до проходження військової служби. Також відзначено низький рівень рецидиву: середній показник вчинення повторних кримінальних правопорушень – 1,2 %, що є меншим порівняно з 2023 р. та свідчить про відносну ефективність пробачійного супроводу, хоча і потребує посилення в частині зайнятості засуджених, а також, профілактичної та роз'яснювальної роботи [9].

Однією з ключових причин імплементації альтернативних заходів покарання є потреба у мінімізації застосування позбавлення волі як домінантної санкції у кримінальному праві. На сучасному етапі відбувається усвідомлення того, що тривала ізоляція особи не завжди виконує виправну функцію, а навпаки, часто має протилежний ефект – сприяє криміналізації особи, руйнує її соціальні зв'язки, поглиблює психологічну та соціальну дезадаптацію особи і ускладнює процес її подальшої ресоціалізації. Зокрема, на основі комплексного аналізу теоретичних положень і практичних спостережень В.М. Бурдін у своєму дослідженні констатує, що позбавлення волі як форма кримінального покарання має системно негативний комплексний психоемоційний, соціальний і особистісний вплив на засуджену особу, який у багатьох випадках не сприяє її виправленню [10, с. 81]. Зокрема, на психологічному рівні перебування в місцях позбавлення волі зумовлює появу стійких негативних емоційних станів, зокрема тривожності, страху, підвищеної збудливості, апатії та пригнічення, часто спостерігається формування деструктивних психічних реакцій, таких як агресивність або аутоагресія, виразними є синдром туги, фрустрації, деперсоналізації, які зумовлені обмеженням соціальних контактів та вимушеною адаптацією до замкнутого простору [10, с. 82].

Слід зауважити, що кримінологічне обґрунтування застосування альтернативних заходів покарання є багатоаспектним і виходить за межі необхідності зменшення тюремного населення, зокрема, однією із ключових передумов їх впровадження є соціальна та економічна доцільність використання таких видів кримінального покарання. Наприклад, емпіричні дані отриманні в рамках SPACE II, підтверджують вищу ефективність альтернативних санкцій у зниженні рівня рецидивної злочинності [3], оскільки вони дозволяють засудженому зберігати соціальні зв'язки та трудову зайнятість, що, у свою чергу, є економічно вигідним для держави, оскільки вартість утримання ув'язненого значно перевищує витрати на реалізацію пробаційних програм.

Іншою важливою кримінологічною причиною впровадження альтернативних заходів покарання є гуманізація та відповідність міжнародним стандартам, адже, їх застосування дозволяє уникнути деструктивного впливу тюремного середовища на психіку та соціальну адаптацію особи. Такий підхід також відповідає сучасній концепції відновного правосуддя, яке розглядається «не тільки як нова концепція реагування суспільства на протиправну поведінку, а й як форма соціальної діяльності, що виконує певні завдання та роль у суспільстві, соціальну практику, яка набуває інституційного характеру» [11, с. 10], надаючи можливість відшкодування шкоди потерпілому через виконання громадських робіт або матеріальну компенсацію.

На нашу думку, серед ключових складнощів у розвитку та реалізації кримінологічної теорії альтернативних заходів покарання в Україні можна виділити наступні:

- недосконалість законодавчої бази правового регулювання застосування альтернативних видів покарань у кримінальному праві, що виявляється у відсутності чітких норм, які дозволяли б судам диференціювати покарання, а також у недостатній реалізації альтернативних санкцій у статтях Особливої частини КК України;
- ефективне застосування багатьох альтернативних видів покарань у кримінальному праві вимагає розвиненої мережі пробаційних служб, фахівців та належного фінансування, що не завжди відповідає вимогам ефективної реалізації цього кримінального інституту, а також, потребує високого рівня міжінституційної взаємодії між судами, органами пробації, соціальними службами та громадськими організаціями;
- значна частина суспільства досі дотримується думки, що суворе покарання є єдиним справедливим і ефективним заходом реагування держави на кримінальне правопорушення, що створює опір імплементації гуманніших альтернатив кримінального покарання, зумовлювати недовіру суспільства та стереотипне сприйняття альтернативних санкцій як «поблажливих»;
- виконання альтернативних заходів покарання, може стикатися з організаційними проблемами їх відбуття та належного контролю за виконанням, зокрема, нестача кадрового та

ресурсного забезпечення пробаційних програм і недостатній професійний рівень персоналу, який здійснює контроль та супровід засуджених у громаді;

– відсутність єдиної методології застосування та оцінки ефективності альтернативних покарань ускладнює їхню реалізацію;

– обмежена емпірична база кримінологічних досліджень щодо ефективності таких заходів у національному контексті та ін.

Отже, кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання є комплексною концепцією, що базується на критичному аналізі неефективності та деструктивного впливу такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі. Структурно вона включає кілька ключових елементів: 1) обґрунтування актуальності, що полягає в критиці домінування тюремного покарання та хибності уявлень про його ефективність; 2) визначення мети та завдань, які спрямовані на гуманізацію і підвищення ефективності покарання через ресоціалізацію засуджених; 3) розробку ключових положень та понятійного апарату, що охоплює нормативно-правове закріплення визначення альтернативних покарань, кримінологічний аналіз їх співвідношення з ув'язненням та систематизацію їх видів; 4) теорія має чітку практичну спрямованість, яка передбачає обґрунтування конкретних пропозицій щодо вдосконалення законодавства та реорганізації кримінально-виконавчих служб.

Висновки. Кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання є багатоаспектною системою, яка досліджує непенітенціарні заходи впливу на правопорушників, як більш гуманну і економічно вигідну альтернативу позбавленню волі, та ґрунтується на аналізі соціально-правових механізмів, які сприяють виправленню і ресоціалізації особи в умовах її інтеграції в суспільство.

Альтернативні засоби покарання становлять важливий напрям еволюції кримінальної юстиції, що відповідає сучасним уявленням про цілі та зміст кримінального покарання, адже, їх суть полягає у відмові від ізоляційних заходів у тих випадках, коли це не є необхідним з огляду на захист суспільства та досягнення цілей правового впливу. В умовах поширення концепції гуманізації кримінальної відповідальності альтернативні засоби покарання розглядаються як інструмент ресоціалізації, що сприяє підтриманню зв'язків особи з родиною, громадою та трудовим середовищем, а також як механізм зниження повторної злочинності. На міжнародному рівні застосування альтернативних заходів підтримується низкою нормативно-правових актів, у яких сформульовано принципи пропорційності, ефективності та індивідуального підходу до правопорушника. У національній правовій системі спостерігається поступовий розвиток нормативного регулювання у цьому напрямі, зокрема через запровадження інституту пробації та розширення спектра санкцій, не пов'язаних з позбавленням волі. У процесі становлення теоретичної бази альтернативних покарань визначальним є врахування соціальних, психологічних та кримінологічних чинників, що впливають на вибір і ефективність конкретних заходів. Реалізація таких підходів вимагає узгоджених дій законодавчої, судової та виконавчої гілок влади, належної інфраструктури пробаційної служби, підвищення рівня професійної підготовки персоналу та формування суспільної підтримки. Подальший розвиток кримінологічної теорії альтернативних заходів покарання повинен ґрунтуватися на міждисциплінарному аналізі, емпіричних дослідженнях та адаптації найкращих міжнародних практик до національного правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Черкасов С. В. Кримінологічна теорія альтернативних заходів покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2010. 20 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/50dc9a4e-44c2-4e97-9acf-4c50b505c39a/content> (дата звернення: 11.07.2025).
2. Parliamentary Assembly Assemblée parlementaire 10838 (2006). URL: <https://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/2006/EDOC10838.pdf> (дата звернення: 03.07.2025).
3. SPACE – Council of Europe Annual Penal Statistics. Prisons and Community Sanctions and Measures. URL: <https://www.coe.int/en/web/prison/space> (дата звернення: 08.07.2025).

4. SPACE I Report (2024). URL: https://wp.unil.ch/space/files/2025/07/250715_rapport-space-i-2024_compressed.pdf (дата звернення: 09.07.2025).
5. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1336> (дата звернення: 23.07.2025).
7. Про пробачення: Закон України 05.02.2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення: 12.07.2025).
8. Гусак А.П. Сучасна практика та стан запобігання злочинам неповнолітніх засобами пробачення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 62. С. 78–82. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc62/16.pdf> (дата звернення: 07.07.2025).
9. Огляд результатів діяльності державної Установи «Центр пробачення» за 2024 рік. URL: <https://docs.google.com/document/d/1yqaTxc4YUVKTGJ25p5k6ZgWdpis3h31k/edit?tab=t.0> (дата звернення: 12.07.2025).
10. Бурдін В.М. Позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення: актуальні проблеми застосування. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 2 (8). С. 80–88. URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/S&LS_2020_Vol.%203,%20No.%202_80-88.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
11. Семчишин О.Р. Відновне правосуддя: перспективи інституціоналізації в українському суспільстві. *Наукові записки. Соціальні науки*. 2010. Том 109. С. 40–37. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a6b8bdcf-644d-4d86-83bf-0218bc2a9a52/content> (дата звернення: 11.07.2025).

